

RADOVAN KOVAČEVIĆ¹

E-mail: radovank@ekof.bg.ac.rs

KARAKTERISTIKE TRGOVINE ZEMALJA JUGOISTOČNE EVROPE S NEMAČKOM U PERIODU PRE DRUGOG SVETSKOG RATA

THE CHARACTERISTICS OF SOUTHEASTERN EUROPE
COUNTRIES TRADE WITH GERMANY IN THE PERIOD
BEFORE THE SECOND WORLD WAR

JEL KLASIFIKACIJA: F10, F33, F52

APSTRAKT:

Spoljna trgovina zemalja jugoistočne Evrope s Nemačkom u predratnom periodu bila je parastu. Da bi što jače vezala ove zemlje za svoj privredni prostor, Nemačka je favorizovala uvoz agrarnih proizvoda sa ovog područja, istovremeno izvozeći industrijske proizvode na ova tržišta. Ove ciljeve je podržavao klirinški način plaćanja, koji je bio obuhvaćen trgovinskim

1 Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu.

ugovorima između Nemačke i ovih zemalja. Mada je nemački uvoz poljoprivredno-prehrambenih proizvoda iz zemalja jugoistočne Evrope bio favorizovan kroz preferencijalni tretman, nemački industrijski proizvodi u izvozu na ova tržišta su imali više cene od svetskih cena, što je Nemačkoj omogućavalo dodatnu zaradu. Pored toga, otežavajuća okolnost za ove zemlje sadržana je u tome što su one posle 1933. godine po pravilu ostvarivale klirinški suficit u razmeni s Nemačkom. Pošto ovaj suficit nije izmirivan ni robnim isporukama ni valutnim plaćanjem, zemlje jugoistočne Evrope su u visini klirinškog suficita kreditirale nemačku privredu. Kraljevina Jugoslavija je takođe imala značajan suficit u razmeni s Nemačkom. Sa neizmirenim obavezama Nemačke po ovom osnovu, Jugoslavija je bila uvučena u Drugi svetski rat. Cilj ovog rada je analiza karakteristika robne razmene zemalja jugoistočne Evrope s Nemačkom u predratnom periodu. Akcenat se stavlja na sagledavanje posledica klirinške razmene ovih zemalja s Nemačkom.

KLJUČNE REČI:

IZVOZ, UVOZ, KLIRING, AGRARNA STRUKTURA

ABSTRACT:

The foreign trade of the Southeastern European Countries with Germany in the pre-war period has been increased. In order to tie these countries closer to their economy, Germany has favored the import of agrarian products from this area, while exporting industrial products to these markets. These goals was supported by the clearing payment method, which was covered by trade agreements between Germany and these countries. Although German imports of agricultural and food products from the Southeastern European Countries were favored through preferential treatment, German industrial products in exports had higher prices than world prices, which allowed Germany to gain additional benefits. In addition, an aggravating circumstance for these countries is contained in the fact that after 1933, as a rule, they had a clearing surplus in trade with Germany. Since this surplus has not been settled either by merchandise deliveries or by currency payments, the Southeastern European Countries, in the amount of the clearing surplus, are made free loans to the German economy before the War. The Kingdom of Yugoslavia also had a significant surplus in trade with Germany. With the Germany's unpaid obligations on this basis, Yugoslavia was pulled into the Second World War. The aim of the paper is to analyze the characteristics of the trade between Southeast Europe Countries and Germany in the pre-war period. The emphasis is placed on the consequences of the clearing of these countries with Germany.

KEYWORDS:

EXPORT, IMPORT, CLIERING, AGRICULTURAL STRUCTURE

1. UVOD

Robna razmena Nemačke sa zemljama jugoistočne Evrope u predvečerje Drugog svetskog rata bila je u porastu. Ekonomska saradnja Nemačke sa ovim zemljama trebalo je da upotpuni njenu uvoznju tražnju, uglavnom proizvodima poljoprivrednog porekla. U međunarodnom platnom prometu Nemačka je, kao i Italija, sa većinom trgovinskih partnera uvela klirinški sistem plaćanja.² Međunarodni robni promet između ostalih evropskih zemalja takođe je u značajnoj meri poprimio klirinški karakter. Da bi se omogućila trgovina i u ratnim uslovima, Nemačka je osnovala Centralni klirinški zavod u Berlinu. Ova centralna klirinška ustanova trebalo je da otkloni smetnje koje su se javljale u dotadašnjoj primeni bilateralnog kliringa.³ Zamisao nemačkih planera je bila da se uvođenjem multilateralnog kliringa olakša trgovina između zemalja i omogući uravnoteženje robne razmene. Nemačka je ovaj vid platnog prometa uspostavila i sa drugim evropskim zemljama. Holandija i Belgija su bile među prvima sa kojima je uveden ovaj sistem platnog prometa. Model klirinškog obračuna bio je namenjen i za neutralne zemlje jugoistočne Evrope. Nosioi ekonomske politike u Nemačkoj i Italiji su smatrali da multilateralni klirinški sistem ujedno predstavlja dobru osnovu za stabilizaciju deviznih kurseva. Uvođenjem kliringa došlo je do potiskivanja zlata kao sredstva za izravnjanje platnobilansnih neravnoteža. Do uspostavljanja modela multilateralnog kliringa, Nemačka je sa zemljama jugoistočne Evrope već bila nagomilala značajan trgovinski deficit.

2. NEMAČKA I TRŽIŠTE ZEMALJA JUGOISTOČNE EVROPE

Trgovina Nemačke sa zemljama jugoistočne Evrope imala je rastući trend u predratnom periodu. Uvoz Nemačke iz ovih zemalja 1933. godine činio je 5,6% njenog ukupnog uvoza, dok je nemački izvoz u ove zemlje predstavljao 3,9% njenog ukupnog izvoza. Tendencija rasta robne razmene je nastavljena, tako da je uvoz Nemačke iz ovih zemalja 1938. godine predstavljao 11,8% njenog ukupnog uvoza, dok je izvoz u iste zemlje činio 13,2% ukupnog nemačkog izvoza⁴ (tabela 1).

2 Jugoslavija je klirinški sporazum sa Nemačkom potpisala 1934. godine.

3 Verovalo se i kod nas da će ovaj Zavod omogućiti da se reše problemi u bilateralnom kliringu. Naime, Jugoslavija je za vrednost svog izvoza potraživala od Nemačke kapitalnu opremu. Time bi se zatvorio klirinški račun. Međutim, interes nemačke industrije za izvoz industrijskih proizvoda je opao u meri jačanja tražnje u Nemačkoj. Krajem decembra 1936. godine, klirinško kreditiranje nemačke privrede (klirinško potraživanje Jugoslavije od Nemačke) je dostiglo 520 miliona RM (Jurković, 1941, str. 317). U vreme osnivanja ovog Zavoda, Nemačka je već bila okupirala neke zapadnoevropske zemlje, tako da joj je bio potreban širi aparat za obračune plaćanja između evropskih zemalja. U trgovini sa prekomorskim zemljama, Nemačka je zadržala princip slobodnih deviznih plaćanja. Klirinški sistem plaćanja u ratnim uslovima je omogućio Nemačkoj da uveća svoj deficit prema zemljama sa kojima je imala ovaj oblik platnog prometa. Nemački klirinški dug prema 11 zemalja sa kojima je imala ovaj platni sporazum iznosio je 23 milijarde RM krajem decembra 1943., a u septembru 1944. je dostigao 31,5 milijardi RM (Bank for International Settlements, 1944, str. 149).

4 Cvetković (1940), str. 114.

▶ TABELA 1. ROBNA RAZMENA NEMAČKE I ZEMALJA JUGOISTOČNE EVROPE U RM* I %

	Nemački uvoz			Nemački izvoz		
	1	2	3	4	5	6
	Ukupno u milionima RM	Od toga iz jugoistočne Evrope	Red 2/3 x 100 (u %)	Ukupno u milionima RM	Od toga u jugoistočnu Evropu	Red 5/6 x 100 (u %)
1929	13.446,8	591,7	4,4	13.482,7 ¹	657,5 ¹	4,9
1933	4.203,6	236,4	5,6	4.871,4	190,6	3,9
1937 ²	5.374,9	671,7	12,5	5.788,0	666,9	11,5
1938 ²	5.449,3	651,9	11,8	5.256,9	695,7	13,2
1939 ³ (I pol.)	3.194,0	413,5	17,1	3.314,0	462,0	18,1

Napomene: * Reichsmark (RM) - Nemačka marka; ¹Nemačka statistika je uračunala i liferovanje na račun reparacija; ²Austrija, Sudetska oblast i Češko-moravski protektorat nisu obuhvaćeni; ³Uzimajući u obračun razmenu sa Austrijom, Sudetskom oblašću i Memelom, ali bez Češko-moravskog protektorata.

Izvor: Cvetković, B.M. (1940), "Nemačka spoljna trgovina i tržište Jugoistočne Evrope", *Glasnik Direkcije za spoljnu trgovinu*, april-maj, god. XI, broj 4-5, str. 115.

Nemačka robna razmena s inostranstvom je, prema podacima tabele 1, rasla od 1933. godine, ali nije dostigla obim iz 1929. godine. Velika ekonomska kriza iz 1929. dovela je do značajnog pada svetske trgovine. Trgovinski protekcionizam razvijenih zemalja bitno je umanjio izvoz zemalja jugoistočne Evrope. Za njih je to značilo smanjivanje deviznog priliva, uz rastuće teškoće servisiranja spoljnog duga. Sa ovim problemom se suočila i Kraljevina Jugoslavija. Dodatna otežavajuća okolnost za Kraljevinu Jugoslaviju nastupila je ukidanjem deviznog priliva po osnovu isplate nemačkih ratnih reparacija 1932. godine. Usled značajnog smanjenja deviznog priliva otežano je servisiranje spoljnog duga, tako da je Kraljevina Jugoslavija morala da zatraži restrukturiranje svog duga kod stranih poverilaca. Prihvatanje klirinškog načina plaćanja s Nemačkom u ovakvim prilikama bilo je iznuđeno, jer je otvaralo mogućnost izvoza pod povoljnim uslovima na ovo tržište. Ovaj model plaćanja, na drugoj strani, je doprinio daljem smanjivanju priliva slobodnih deviza, što je dužnički teret zemlje činilo još težim.

Tendencija porasta značaja zemalja jugoistočne Evropa, kao snabdevača Nemačke, je vidna, uprkos znatnoj redukciji obima razmene usled Velike ekonomske krize iz 1929. godine. Takođe se, prema tabeli 1, zapaža da je nemački uvoz iz ove grupe zemalja u 1938. bio manji nego 1937. godine, što je bila posledica formiranja novih političko-ekonomskih odnosa u Srednjoj Evropi toga vremena. Nemački izvoz u zemlje jugoistočne Evrope takođe se uvećavao. Rastuća dinamika robne razmene zemalja jugoistočne Evrope s Nemačkom omogućila im je da izvozom na nemačko tržište nadoknade pad tražnje na drugim izvoznim tržištima. Saobraćajna povezanost i blizina nemačkog tržišta umanjivali su troškove međusobne razmene, iz čega su oba partnera izvlačila značajne ekonomske koristi. Sigurnost izvoza na nemačko tržište ogledala se u stabilnim cenama i rastućoj tražnji, čime su zemlje jugoistočne Evrope nadoknađivale pad izvoza na druga tržišta usled krize iz 1929. godine. To je razlog koji je navodio zemlje jugoistočne Evrope da sa Nemačkom potpišu klirinške ugovore o platnom prometu. Kroz ugovore o bilateralnom kliringu Nemačka je uspevala da nametne više cene za svoje industrijske proizvode, uprkos depresiji svetske privrede. Time je Nemačka

obezbedila stabilnost svog izvoza. Isto tako, porast robnog izvoza zemalja jugoistočne Evrope u znatnoj meri se duuguje porastu njihovog izvoza na nemačko tržište. Njihovo učešće u svetskoj trgovini je raslo zahvaljujući, takođe, pronalaženju novih tržišta. Pregled učešća zemalja jugoistočne Evrope u svetskom izvozu daje se u tabeli 2.

▶ TABELA 2. UDEO ZEMALJA JUGOISTOČNE EVROPE U SVETSKOM IZVOZU (U %)

	1929	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939
Jugoslavija	0,43	0,38	0,48	0,49	0,48	0,57	0,53	0,56
Rumunija	0,53	0,74	0,74	0,89	1,01	0,91	0,84	0,99
Bugarska	0,14	0,18	0,17	0,21	0,23	0,24	0,30	0,29
Grčka	0,28	0,26	0,29	0,36	0,34	0,36	0,34	0,44
Turska	0,23	0,40	0,40	0,41	0,46	0,43	0,50	0,65
Mađarska	0,56	0,43	0,65	0,71	0,71	0,69	0,81	0,82
Ukupno	2,17	2,39	2,73	3,07	3,26	3,20	3,32	3,75

Primarni izvor: Institut za spoljnu trgovinu iz Lajpciga.

Sekundarni izvor: Cvetković, B.M. (1940), "Nemačka spoljna trgovina i tržište Jugoistočne Evrope", *Glasnik* Direkcije za spoljnu trgovinu, april-maj, god. XI, broj 4-5, str. 115.

Porast robne razmene Kraljevine Jugoslavije s Nemačkom posle 1933. godine znatno je uticao na povećanje udela jugoslovenskog izvoza u svetskom izvozu. Ipak, ni jedna zemlja iz ovog geografskog kruga nije uspela da svoj robni izvoz uveća na 1% svetskom izvoza. Kao grupacija, ove zemlje su 1939. godine imale osetno veće učešće u svetskoj trgovini nego 1929. ili 1933. godine. Naglašen porast izvoza u svetskom robnom izvozu ostvarile su Turska i Rumunija, pri čemu se Rumunija, sa udelom od 0,99% u 1939, sasvim približila nivou od 1% svetskog izvoza. S obzirom da je učešće zemalja jugoistočne Evrope u svetskom uvozu bilo manje nego u svetskom izvozu, nameće se zaključak da su one, kao grupacija, imale pozitivan bilans robne razmene s inostranstvom. Treba imati u vidu da se znatan deo ovog suficita duuguje izvozu u Nemačku. Zahvaljujući snažnoj nemačkoj uvoznj tražnji za poljoprivrednim proizvodima i njihovim prerađevinama, udeo izvoza zemalja jugoistočne Evrope u svetskom izvozu je rastao i u 1938. godini, mada je već tada nastupila nova konstelacija ekonomskih odnosa u Evropi, donoseći i zategnutost u međunarodnim ekonomskim odnosima. Druga strana ovog suficita su uslovi razmene s Nemačkom i ekonomske posledice nakon izbijanja Drugog svetskog rata za one zemlje koje su s Nemačkom imale klirinški suficit.⁵ Značaj pojedinih tržišta za spoljnu trgovinu zemalja jugoistočne Evrope prikazan je u tabeli 3.

5 Prema podacima BIS (1944), str. 157, Jugoslavija je u septembru 1939. godine imala klirinško potraživanje od Nemačke u iznosu od 15 miliona RM. Po izbijanju rata, Nemačka je napravila suficit u robnoj razmeni s Jugoslavijom, tako da je njeno klirinško potraživanje marta 1941. iznosilo 77 miliona RM. Podelom Jugoslavije (nastanak NDH), 29% nemačkog potraživanja (22 miliona RM) alocirano je Srbiji, a 42% (32 miliona RM) je opredeljeno na Hrvatsku. Zatim je nastupio preokret u potraživanjima, tako da je kumulativni nemački dug Srbiji na komercijalnoj osnovi u maju 1942. iznosio 70 miliona RM (protiv ovog iznosa Nemačka je potraživala 22 miliona RM). U kasnijem razdoblju nemački dug prema Srbiji se uvećavao zbog porasta trgovinskog suficita Srbije u međusobnoj razmeni. U tim godinama Nemačka se intenzivno zaduživala u inostranstvu, tako da je njen ukupan spoljni dug krajem 1943. godine iznosio 35 milijardi RM.

▶ TABELA 3. UČEŠĆE POJEDINIH ZEMALJA U UVOZU I IZVOZU ZEMALJA JUGOISTOČNE EVROPE (U %)

	Uvoz zemalja jugoistočne Evrope iz:				
	Nemačka	Francuska	V. Britanija	Italija	SAD
1929	15,8	5,2	7,6	6,9	4,4
1932	17,9	5,8	8,7	10,2	3,8
1936	32,3	3,1	6,1	2,9	3,2
1937	38,4	2,6	8,5	5,5	4,5
	Izvoz zemalja jugoistočne Evrope u:				
	Nemačka	Francuska	V. Britanija	Italija	SAD
1929	20,0	4,2	6,5	9,9	4,7
1932	20,3	10,0	10,0	3,8	14,1
1936	32,3	4,1	11,0	4,8	6,5
1937	38,4	2,7	9,5	6,6	6,6

Izvor: Cvetković, B.M. (1940), "Nemačka spoljna trgovina i tržište Jugoistočne Evrope", *Glasnik Direkcije za spoljnu trgovinu*, april-maj, god. XI, broj 4-5, str. 116.

Zemlje jugoistočne Evrope su se suočavale sa rastućim teškoćama, u nastojanju da se prilagode novim režimima uvoza i deviznim ograničenjima u drugim evropskim zemljama i SAD. Ova ograničenja spoljno-političkog karaktera su, kao ističe Cvetković,⁶ dovela do podele svetke trgovine prema ekonomskim područjima.

Nemačka je, prema podacima tabele 3, 1932. godine apsorbavala 1/5 izvoza zemalja jugoistočne Evrope, a ovaj udeo je 1937. iznosio više od 1/3. Značajan skok udela Nemačke u izvozu zemalja jugoistočne Evrope u 1937. duguje se, jednim delom, sankcijama koje je Društvo naroda uvelo Italiji. Ostali razlozi su povezani sa uslovima trgovine. Nemačka je ujedno vodeća zemlja u uvozu zemalja jugoistočne Evrope. U odnosu na ostale zemlje, ona je imala značajnu prednost u izvozu industrijskih proizvoda na tržište zemalja jugoistočne Evrope, zahvaljujući ugovorima o klirinškoj robnoj razmeni. Trgovinska politika Nemačke u ovom razdoblju je pojačavala trgovinsku zavisnost zemalja jugoistočne Evrope od nemačkog tržišta. Posle političkog i ekonomskog Anšlusa Austrije, Sudetske oblasti i Memela⁷, i nakon stvaranja Češko-moravskog protektorata, Nemački Rajh je produbio svoje ekonomske interese u Dunavskom basenu. Nemačka je postala ogromno ekonomsko područje, što je uticalo na intenziviranje robne razmene sa zemljama jugoistočne Evrope. Matrica robne razmene je i dalje ostala nepromenjena: Nemačka u ove zemlje izvozi industrijske proizvode i poluproizvode, a iz njih uvozi poljoprivredne proizvode. Jačanje intenziteta nemačke spoljne trgovine sa zemljama jugoistočne Evrope, posle njenog ekonomskog i teritorijalnog uvećanja (spomenuti Anšlus), ilustruje tabela 4.

6 Cvetković (1940), str. 116.

7 Nemački naziv za Klajped (Litv. Klaipėda), grad – luka u Litvaniji, koji je povezuje sa Švedskom, Danskom i Nemačkom.

▶ TABELA 4. UDEO NEMAČKE U IZVOZU I UVOZU ZEMALJA JUGOISTOČNE EVROPE (U %)

	Izvoz			Uvoz		
	1937	1938	1939	1937	1938	1939
Jugoslavija	32,3	49,9	46,3	21,6	50,1	47,8
Rumunija	28,9	35,8	38,2	19,2	49,9	50,2
Bugarska	54,1	63,5	63,8	43,1	57,8	59,3
Grčka	27,2	43,1	45,2	31,0	31,5	33,7
Turska	42,1	47,1	29,2	36,5	37,2	28,4
Mađarska	26,1	40,7	41,3	24,1	48,1	42,8

Izvor: Cvetković, B.M. (1940), "Nemačka spoljna trgovina i tržište Jugoistočne Evrope", *Glasnik Direkcije za spoljnu trgovinu*, april-maj, god. XI, broj 4-5, str. 116.

Učešće Nemačke u izvozu i uvozu zemalja jugoistočne Evrope bilo je u porastu posle 1937. godine (izuzev Turske). Polovina jugoslovenskog izvoza i uvoza u 1938. ostvarena je u razmeni s Nemačkom. Veliki skok udela Nemačke u izvozu je ostvaren u 1938. u odnosu na 1937. godinu (oko 18 procentnih poena). Nemačko tržište je, relativno posmatrano, bilo najznačajnije za Bugarsku. Udeo Nemačke u bugarskom izvozu sa 63,5% u 1938. to potvrđuje. Istovremeno, udeo Nemačke u uvozu Bugarske bio je nešto manji od 60%, što takođe ukazuje na naglašenu zavisnost Bugarske od nemačkog tržišta.

3. STRUKTURNE KARAKTERISTIKE ROBNE RAZMENE NEMAČKE I ZEMALJA JUGOISTOČNE EVROPE

U strukturi robnog izvoza zemalja jugoistočne Evrope u Nemačku dominantno mesto je pripadalo poljoprivrednim proizvodima. U 1938. godini ovi proizvodi su činili 93% izvoza Bugarske, 81% izvoza Grčke, 77% turskog izvoza, 71% mađarskog izvoza, 60% rumunskog izvoza i oko 47% izvoza Jugoslavije u Nemačku.⁸ U ugovorima o robnoj razmeni Nemačka je favorizovala uvoz agrarnih proizvoda nudeći zemljama jugoistočne Evrope povoljnije cene nego drugim zemljama. Ovako strukturirani ugovori su odražavali skrivene težnje Nemačke da zemlje jugoistočne Evrope i ubuduće ostanu izvoznice poljoprivrednih proizvoda za rastuće nemačko tržište⁹, dok bi Nemačka u ove zemlje izvozila industrijske proizvode. Takva nastojanja mogu se naslutiti i prema strukturi nemačkog izvoza u ove zemlje u 1937. i 1938. godini (tabela 5).

Udeo tekstilnih proizvoda u nemačkom izvozu je 1938. opao u odnosu na 1937. godinu, ali je izvoz ostalih proizvoda porastao (najveći porast udela je kod izvoza mašina). U nemačkom izvozu u Jugoslaviju ostvaren je značajan pad udela tekstila, dok je rast ostvaren u izvozu vozila i elektro-tehničkih proizvoda. Udeo nemačkog izvoza vozila u zemlje jugoistočne Evrope u 1938. godini bio je veći od udela istih proizvoda u ukupnom nemačkom izvozu (izuzetak je Grčka, gde je ovaj udeo bio manji). Udeo elektro-tehničkih proizvoda u izvozu Nemačke

8 Cvetković (1940), str. 116.

9 U ovim namerama se prepoznaje kontinuitet sa ranijim nastojanjima Austro-Ugarske Monarhije da Srbija bude isporučilac poljoprivrednih proizvoda za njeno tržište, a istovremeno uvoznik industrijskih proizvoda sa tržišta Monarhije (Pertot (1970), str. 5.

u zemlje jugoistočne Evrope, kod većine ovih zemalja je bio veći (izuzev Mađarske) od udele iste kategorije proizvoda u ukupnom nemačkom izvozu. Pad udela tekstilnih proizvoda u uvozu zemalja jugoistočne Evrope iz Nemačke nastao je usled porasta domaće proizvodnje, koja je uspela da zadovolji jedan deo tražnje za ovim proizvodima. Težnja zemalja jugoistočne Evrope da industrijalizuju svoju proizvodnu strukturu pojačavala je uvoz mašina i drugih investicionih dobara, uz jaku uvoznu tražnju vozila za potrebe razvoja domaćeg saobraćaja. To je ukazivalo na želje zemalja jugoistočne Evrope da razviju sopstvenu industriju i u budućnosti smanje uvoznu zavisnost od Nemačke.

► TABELA 5. UDEO INDUSTRIJSKO-TEHNIČKIH PROIZVODA U UKUPNOM NEMAČKOM IZVOZU I IZVOZU U ZEMLJE JUGOISTOČNE EVROPE (U %)

	Izvoz u:							
		Ukupno	Jugoslavija	Rumunija	Bugarska	Grčka	Turska	Mađarska
Tekstilna roba	1937	9,1	20,6	16,5	10,5	16,7	24,8	9,4
	1938	8,3	14,6	8,3	6,9	10,5	19,0	6,3
Prerađevine od gvožđa	1937	17,1	10,4	13,6	35,0	29,8	22,9	24,1
	1938	17,1	10,3	14,7	29,0	31,8	26,8	18,5
Mašine	1937	13,0	18,0	20,7	12,6	8,4	10,8	11,7
	1938	14,6	17,6	21,4	17,5	13,3	13,1	11,5
Vozila	1937	6,0	11,3	6,7	5,7	4,5	10,2	8,2
	1938	7,7	13,6	13,0	8,5	3,2	12,4	9,9
Elektrotehnički proizvodi	1937	5,3	6,7	8,2	8,0	6,9	5,6	3,8
	1938	6,0	7,1	10,9	6,5	8,5	6,2	3,5

Primarni izvor: Institut za spoljnu trgovinu iz Lajpciga.

Sekundarni izvor: Cvetković, B.M. (1940). "Nemačka spoljna trgovina i tržište Jugoistočne Evrope", *Glasnik* Direkcije za spoljnu trgovinu, april-maj, god. XI, broj 4-5, str. 117.

U strukturi uvoza Jugoslavije ostvarene su značajne promene od Ujedinjenja do 1940. godine. One su obeležene tendencijom smanjivanja uvoza gotove robe, uz povećanje udela sirovina, poluproizvoda i pogonskih goriva i maziva. Ovaj trend potvrđuje činjenica da je već 1929. godine, učešće gotovih proizvoda u ukupnom uvozu iznosilo 63,1%, a 1939. 53,2%.¹⁰ Ove značajne promene u strukturi našeg uvoza ukazuju na napredak procesa domaće industrijalizacije, koji je doprineo smanjivanju uvozne zavisnosti za tekstilne i druge potrošačke industrijske proizvode. Zbog toga je uvoz ovih proizvoda opadao u uvozu Kraljevine Jugoslavije iz Nemačke.

Obim robne razmene između Nemačke i Jugoslavije rastao je posle potpisivanja trgovinskog ugovora 1934. godine. Jugoslovenski izvoz u Nemačku sve do 1934. godine uglavnom je činilo nekoliko poljoprivrednih proizvoda i proizvoda rudarstva. U godinama posle 1934. u našem izvozu u Nemačku se javljaju i drugi proizvodi (iz oblasti ratarstva, stočarstva, zemljoradnje, šumarstva, i drugih oblasti). Porast izvoza je bio praćen rastom uvoza industrijskih proizvoda i sirovina za industriju. Uvoz mašina i industrijskih proizvoda iz Nemačke podsticao je razvoj domaće industrije. Proizvodnja tekstilnih proizvoda u zemlji u sve većoj meri je za-

dovoljavala domaću tražnju. To je doprinelo da se smanji uvoz gotovih tekstilnih proizvoda iz Nemačke, i oslobodi prostor za povećan uvoz industrijskih proizvoda.

4. BILANSI ROBNE RAZMENE ZEMALJA JUGOISTOČNE EVROPE S NEMAČKOM

Saldo trgovinskog bilansa zemalja jugoistočne Evrope u razmeni s Nemačkom (obuhvaćene su četiri podunavske zemlje), razlikovao se po zemljama (videti tabelu 6).

► TABELA 6. SALDO ROBNE RAZMENE POJEDINIHZEMALJA JUGOISTOČNE EVROPE I NEMAČKE

	U milionima RM						U milionima din., leja, penga i leva		
	1937			19381			19392		
	Izvoz u Nemačku	Uvoz iz Nemačke	Saldo	Izvoz u Nemačku	Uvoz iz Nemačke	Saldo	Izvoz u Nemačku	Uvoz iz Nemačke	Saldo
Jugoslavija*	132,1	134,4	-2,3	107,9	118,0	-10,1	2.531,2	2.577,1	-44,9
Rumunija	179,5	129,5	+50,0	140,4	148,8	-8,4	11.573,7	12.854,4	-1.280,7
Mađarska	114,7	110,0	+4,1	109,7	110,8	-1,1	309,0	243,9	+65,1
Bugarska	71,8	68,2	+3,6	84,3	56,4	+27,9	4.311,0	3.613,0	+698,0

Napomene: *Jugoslavija je, prema podacima BIS-a koji su navedeni u četvrtoj fusnoti ovog rada, u septembru 1939. imala značajan suficit robne razmene s Nemačkom, koji je, zatim, uvećan u martu 1941. godine. ¹Sa učešćem Austrije. Podaci su prema Wirtschaft im europ. Raum.-Walther Croll, 1939. ²Vrednost izvoza i uvoza uzeta je u nacionalnim monetama, jer se nije raspolagalo nemačkim podacima.

Izvor: Cvetković, B.M. (1940a). "Nemačka i podunavske zemlje kao trgovinski partneri", *Glasnik* Direkcije za spoljnu trgovinu, april-maj, god. XI, broj 10, str. 265.

Na osnovu podataka tabele 6. se zapaža da je Bugarska jedina zemlja iz ovog bloka zemalja koja je u sve tri posmatrane godine imala trgovinski suficit u razmeni s Nemačkom. Mađarska je imala pozitivan saldo 1937. i 1939., dok je Rumunija imala suficit u razmeni od 50 miliona RM 1937. godine. Jedino je Jugoslavija u sve tri posmatrane godine imala trgovinski deficit. Jugoslovenski deficit u 1938. je porastao za oko 8 miliona RM, pre svega zbog pada našeg izvoza. Ovaj poremećaj u trgovini u 1938. je nastao zbog pada izvoza značajnijih proizvoda zemalja jugoistočne Evrope (drvo, neke rude i stočni proizvodi), usled gubitka tržišta. Značajan deo ovih proizvoda (19%), Nemačka je dobila pripajanjem Austrije i Sudetske oblasti.¹¹ Ovaj zastoj u izvozu je bio privremenog karaktera, tako da je Nemačka već u narednoj 1939. godini povećala uvoz iz zemalja jugoistočne Evrope.

Trgovinska razmena Nemačke sa podunavskim zemljama jugoistočne Evrope (Jugoslavija, Rumunija, Mađarska i Bugarska) posmatrana zbirno, i upoređena sa ukupnom spoljnom trgovinom Nemačke, pokazuje naglašenu ulogu ove grupe zemalja za plasman nemačkih proizvoda. Istovremeno, agregatni izvoz ovih zemalja na nemačko tržište predstavljao je rastuću kompo-

11 Cvetković (1940a), str. 265.

mentu ukupnog nemačkog uvoza. Pad uvozne tražnje u drugim zemljama, podunavske zemlje su uspevale da nadomeste povećanim izvozom na nemačko tržište. U tabeli 7. se daje uporedni pregled ukupne spoljne trgovine Nemačke i njena robna razmena s podunavskim zemljama.

Prema podacima iz tabele 7. uočava se da je robna razmena Nemačke sa četiri podunavske zemlje bila značajno umanjena tokom Velike ekonomske krize iz 1929. godine, ali da je bila u usponu posle 1933. godine. Ni zaoštavanje političko-ekonomske situacije u Evropi nije poremetilo ovaj trend. Uprkos ovim tendencijama, ukupna nemačka robna razmena u 1939. bila je više nego duplo manja u odnosu na 1929. godinu. Za razliku od ukupne razmene, trgovina sa četiri podunavske zemlje 1939. bila je veća od ostvarene razmene u 1929. godini. To potvrđuje zapažanja o rastućem značaju trgovine sa podunavskim zemljama u ukupnoj nemačkoj trgovini. Saldo robne razmene Nemačke sa ovim zemljama 1929. godine je bio u znaku suficita od 96 miliona RM, dok je od 1933. do 1939. u svakoj godini ostvaren trgovinski deficit. Formiranje deficita u značajnoj meri potiče od klirinškog načina plaćanja trgovine između Nemačke i posmatranih zemalja. Veći robni uvoz Nemačke iz četiri podunavske zemlje od izvoza na isto područje praktično je značio da su ove zemlje kreditirale Nemačku u mehanizmu klirinške trgovine. U periodu 1933-1939. Nemačka je ostvarila deficit robne razmene sa posmatranim zemljama u iznosu od 113 miliona RM. To je ujedno ukupan iznos neformalnog kreditiranja Nemačke od strane podunavskih zemalja. Ovaj rezultat je opravdao motivisanost Nemačke da sklapa klirinške ugovore u trgovini sa drugim zemljama.

► **TABELA 7. UKUPNA SPOLJNA TRGOVINA NEMAČKE I NJENA ROBNA RAZMENA S PODUNAVSKIM ZEMLJAMA (JUGOSLAVIJA, RUMUNIJA, MAĐARSKA I BUGARSKA)**

Godina	Nemački uvoz		Nemački izvoz		Saldo sa četiri podunavske zemlje (+ suficit, - deficit)
	Ukupno, u milionima RM	Od toga iz četiri podunavske zemlje	Ukupno, u milionima RM	Od toga iz četiri podunavske zemlje	
1929	13.447	412,4	13.483	508,2*	+95,8
1933	4.204	154,1	4.871	135,6	-18,5
1936	4.218	318,5	4.768	311,6	-6,9
1937	5.468	497,5	5.911	442,1	-55,4
1938**	5.449	442,3	5.527	433,7	-8,6
1939	5.338	730,0	6.019	706,3	-23,7

Napomene: * Nemačke statistike su uzele u obzir i isporuke na račun reparacija. ** Nije obuhvaćena razmena sa Austrijom.

Izvor: Cvetković, B.M. (1940a). „Nemačka i podunavske zemlje kao trgovinski partneri”, *Glasnik* Direkcije za spoljnu trgovinu, april-maj, god. XI, broj 10, str. 265.

Nemačka uvozna politika je, sa približavanjem Drugog svetskog rata, sve više favorizovala uvoz poljoprivrednih proizvoda, putem viših cena u kliringu u odnosu na svetske cene. To je uticalo na povećan odliv ovih proizvoda iz privrede Kraljevine Jugoslavije. Kontingenti ovih proizvoda, u okviru bilateralnih izvoznih aranžmana s Nemačkom, uredno su izvršavani. Nemačka je istovremeno, putem kliringa, povećavala izvoz svojih industrijskih proizvoda u Jugoslaviju, neretko po cenama koje su bile više od svetskih cena. Na taj način je ostvarivala dodatnu zaradu. Ujedno je vezivala našu zemlju za ekonomski prostor Nemačke. Suficit koji je ostvarila Jugoslavija u klirinškoj razmeni s Nemačkom pre nego što je okupirana u aprilskom ratu 1941. godine, u suštini je značio da je Jugoslavija kreditirala nemačku privredu. Pošto se ovaj suficit nije mogao

koristiti za izravnanje deficita prema drugim zemljama, naša zemlja je bila prinuđena na zaduživanje u inostranstvu radi njegovog pokrića. Ovaj problem je bio utoliko izraženiji ako se ima u vidu da je oko 40% tadašnjeg jugoslovenskog izvoza bilo usmereno u Nemačku.¹² Treba spomenuti da je Jugoslavija i sa drugim zemljama imala zaključene bilateralne trgovinske sporazume zasnovane na kliringu.¹³ Sa Italijom je takođe imala suficit do preokreta koji je nastupio 1936. godine, kad je došlo do oštrog pada našeg izvoza, zbog preduzetih kontramera Italije kao odgovor na našu podršku sankcijama protiv ove zemlje, koje je uvela Liga naroda. Može se zaključiti da je naglašena karakteristika naše predratne robne razmene s inostranstvom visoko mesto koje je pripadalo Nemačkoj, kako na izvoznoj, tako i na uvoznoj strani.

Po izbivanju Drugog svetskog rata, Jugoslavija je 1940. i početkom 1941, imala povoljne odnose razmene s inostranstvom (eng. Terms of trade). Mada su i uvozne i izvozne cene bile u porastu, tendencija rasta izvoznih cena je bila izraženija (tabela 8). Za razliku od 1939. godine, kad su uvozne cene porasle više od izvoznih, u 1940. ovaj odnos se obrnuo, donoseći Jugoslaviji poboljšanje odnosa razmene. Jaka inostrana tražnja dovela je do porasta izvoznih cena metala, ruda i nekih poljoprivrednih proizvoda. I druge zemlje jugoistočne Evrope su imale slične tendencije odnosa razmene s inostranstvom. Na to je u značajnoj meri uticala uvozna tražnja Nemačke.

► TABELA 8. INDEKSI JUGOSLOVENSKIH UVOZNIH I IZVOZNIH CENA, 1926=100

	Uvoz	Izvoz
1937	74	73
1938	71	76
1939	80	77
1940 (novembar)	128	136
1940 (decembar)	137	142
1941 (januar)	139	151
1941 (februar)	142	157

Izvor: Bank for International Settlements (BIS) (1941),
Eleventh Annual Report 1st April 1940 – 31st March 1941, p. 29, Basle.

Zainteresovanost Nemačke za ekonomsku saradnju s Jugoslavijom potvrđuje i zastupljenost nemačkog kapitala u našoj zemlji. Na osnovu podataka koji se odnose na prisustvo stranog kapitala u domaćoj industriji može se zaključiti da su Nemačka i Austrija bili značajni ulagači u našu privredu.¹⁴ Za razliku od Francuske i Engleske, čiji je kapital bio značajno zastupljen u eksploataciji rudnih bogatstava u Jugoslaviji, nemački kapital je bio neuporedivo manje prisutan u ovoj oblasti. Manje učešće nemačkog kapitala u domaćoj privredi u odnosu na francuski i engleski kapital, može se dovesti u vezu sa spoljnom zaduženošću Nemačke u međuratnom periodu.¹⁵

12 Kovačević (2016), str. 73.

13 Bilateralne klirinške sporazume Kraljevina Jugoslavija je potpisala sa sledećim zemljama: Austrija, Belgija, Luksemburg, Italija, Francuska, Švajcarska i Čehoslovačka.

14 Mirković (1958), str. 373. je utvrdio da je 1939. godine kapital u Srbiji poreklom iz ove dve zemlje iznosio 472 miliona dinara. Ukupan iznos stranog kapitala u istoj godini (akcionarski kapital, rezerve i krediti) je dostigao 7.375,4 miliona dinara. U jugoslovenskom rudarstvu i metalurgiji uglavnom je bio zastupljen francuski i engleski kapital. Detaljan pregled prisustva stranog kapitala po sektorima daje Jurković (1941), str. 464.

15 Nemačke dužničke obaveze prema inostranstvu su, uz izuzeće ratnih dugova i reparacija, u međuratnom periodu činile oko jedne četvrtine ukupnih obaveza Evrope prema inostranstvu. Aktiva, koju je Nemačka stekla u inostranstvu u razdoblju pre Prvog svetskog rata, skoro u celini je likvidirana tokom rata ili u procesu posleratnih obračuna (Eichengreen and Portes, 1986, str. 606).

5. REGIONALNA DIMENZIJA INDUSTRIJALIZACIJE SVETSKE PRIVREDE I POLOŽAJ NEMAČKE – EFEKTI NA SPOLJNU TRGOVINU

Rast industrijske proizvodnje u Nemačkoj zahtevao je nova tržišta za realizaciju povećane proizvodnje. Zbog toga ne iznenađuje da je Nemačka nastojala da povećava izvoz ovih proizvoda. Pregled udela Nemačke u svetskoj industrijskoj proizvodnji daje se u tabeli 9.

Regionalna pomeranja u svetskoj industrijskoj proizvodnji u 1937. u odnosu na 1929. godinu obeležena su padom udela SAD, dok su Nemačka i Engleska uspele da sačuvaju svoje učešće na približno istom nivou. U istom periodu, Rusija i Japan su povećale svoj udeo. Tri vodeće zemlje u svetskoj industrijskoj proizvodnji (SAD, Rusija i Nemačka) su u 1937. godini obezbeđivale 62,15% svetske industrijske proizvodnje, dok je ovo učešće 1929. godine iznosilo 61,0%.

► TABELA 9. UČEŠĆE IZABRANIH ZEMALJA U SVETSKOJ INDUSTRIJSKOJ PROIZVODNJI (U %)

	1929	1932	1937
Nemačka	11,55	8,92	11,57
Engleska	9,26	11,21	9,87
Francuska	7,00	6,98	4,96
Belgija	1,10	1,10	0,83
Italija	3,15	3,05	2,66
Poljska	0,75	0,59	0,55
Čehoslovačka	1,60	1,47	1,32
Austrija	0,60	0,52	0,53
Mađarska	0,36	0,40	0,43
Rumunija	0,30	0,39	0,33
Grčka	0,25	0,37	0,31
Švedska	0,85	1,08	1,08
Norveška	0,25	0,34	0,27
Danska	0,35	0,46	0,40
Finska	0,15	0,18	0,19
Estonija	0,05	0,06	0,06
Letonija	0,15	0,18	0,20
Rusija	4,65	12,36	15,25
Japan	2,35	3,33	3,40
SAD	44,80	34,93	35,33
Kanada	2,20	1,85	1,87
Čile	0,30	0,38	0,34
Ukupno	100,00	100,00	100,00

Izvor: Zavod za unapređenje spoljne trgovine (1938). *Glasnik*, godina IX, broj 4, str. 111.

Promene u strukturi svetske industrijske proizvodnje odlikuje porast udela proizvodnih dobara (kapitalnih proizvoda) u odnosu na proizvode namenjene širokoj potrošnji. Širenje industrijske proizvodnje dobrim delom je bilo podstaknuto povećanom tražnjom za naoružanjem. Rasla je

i proizvodnja novih sirovina i sintetičkih materijala. Uspon ratne industrije bio je dinamičniji od ostalih industrijskih grana. Razvijene zemlje su se snabdevale vojnom opremom, tako da je rast industrijske proizvodnje zadovoljavao zahteve unutrašnjeg tržišta tih zemalja. Uz činjenicu da je takođe rasla industrijska proizvodnja u nerazvijenim oblastima, sumarni rezultat je smanjivanje procentualnog odnosa između trgovine i svetske industrijske proizvodnje (tabela 10).

► TABELA 10. RAST SVETSKJE INDUSTRIJSKE PROIZVODNJE I TRGOVINE, INDEKSI, 1913=100

	Svetska industrijska proizvodnja	Volumeni svetske trgovine	Svetska trgovina/svetska ind. proizvodnja (%)
1913	100	100	100
1929	139	130	94
1937	152	123	81
1938	144	113	78

Izvor: BIS (1939), *Ninth Annual Report: 1st April 1938 – 31 March 1939*, str. 37.

Razvoj manje razvijenih zemalja je pružao mogućnost razvijenim zemljama da povećavaju izvoz kapitalnih proizvoda. Porast direktnog investiranja u komercijalna i industrijska preduzeća povećavao je prostor za izvoz mašina i ostale kapitalne opreme iz zemlje porekla ovih investicija. Ovi trendovi su takođe bili karakteristični za nemačku industriju. Nemački institut za poslovna istraživanja¹⁶ je izračunao da je udeo izvoza kapitalnih proizvoda u ukupnom nemačkom izvozu porastao između 1929. i 1937. godine od 32,5% na 42,5%, dok je učešće ostalih industrijskih proizvoda opalo tokom istog perioda sa 32,5% na 22,5%. Iz ovih podataka nije teško zaključiti da je rastuća industrijska proizvodnja Nemačke tragala za stranim tržištima u cilju realizacije svojih industrijskih viškova. Uspon industrije u Nemačkoj oslanjao se delom na izvoz, tako da ne iznenađuje nastojanje Nemačke da za sebe obezbedi tržište zemalja jugoistočne Evrope. Sem toga, spoljna trgovina sa ovim zemljama uklapala se u šire geo-političke ambicije Nemačke toga vremena.

ZAKLJUČAK

Trgovina Nemačke sa zemljama jugoistočne Evrope imala je uzlazni trend posle 1933. godine. Tokom trajanja Velike ekonomske krize od 1929. godine došlo je do velikog pada svetske trgovine i oštrog razmaha protekcionizma. Posledica zatvaranja zemalja je vidljiva i u trgovini Nemačke sa zemljama jugoistočne Evrope. Uspon ove razmene prekinut je 1929. godine, da bi 1933., sa niskog nivou, otpočeo rast. Već 1939. godine, obim robne razmene Nemačke sa ovim zemljama bio je veći od obima iz 1929. godine. To nije bio slučaj sa ukupnom robnom razmenom Nemačke s inostranstvom, koja je znatno zaostajala u odnosu na obim razmene iz 1929. godine. Nemačka je u trgovini sa zemljama jugoistočne Evrope želela da nadomesti svoje manjkove agrarnih proizvoda, i da istovremeno širi tržište za izvoz svojih industrijskih proizvoda.

U cilju podsticanja trgovine, Nemačka je sa evropskim zemljama uvela klirinški sistem plaćanja. Ovaj model obračuna trgovine trebalo je da otkloni teškoće u međunarodnim plaćanjima. Nemačka nije bila usamljena u sklapanju klirinških aranžmana, već su i druge evropske zemlje praktikovale ovaj model. U nastojanju da otkloni probleme koji su se javljali u bilateralnom kliringu, Nemačka je osnovala Centralni klirinški zavod, sa sedištem u Berlinu.

Zadatak ovog zavoda bio je da putem multilateralnog kliringa podstakne razmenu i omogući uravnoteženje trgovine sa zemljama sa kojima je Nemačka imala potpisane bilateralne ugovore o klirinškom modelu plaćanja. Potpisnice trgovinskih ugovora o klirinškim plaćanjima sa Nemačkom su bile i zemlje jugoistočne Evrope, među njima i Kraljevina Jugoslavija.

Da bi u što većem obimu preuzela poljoprivredno-prehrambene viškove iz ovih zemalja, Nemačka je, kroz trgovinske ugovore, odobravalala preferencijalne pogodnosti izvoznicama ovih proizvoda. Na taj način je ove zemlje uključivala u svoje tržište kao isporučioce agrarnih proizvoda. Istovremeno je, kroz klirinške aranžmane, izvozila u ove zemlje svoje industrijske proizvode. Zemlje jugoistočne Evrope su bile zainteresovane za povećan uvoz ovih proizvoda, kako bi razvile sopstvenu industrijsku strukturu. Međutim, Nemačka je, s obzirom na klirinški način plaćanja, u izvozu utvrđivala više cene svojih proizvoda u odnosu na svetske cene, i tako sticala dodatnu korist u klirinškoj razmeni. Sem toga, Nemačka je sa podunavskim zemljama uglavnom ostvarivala deficit robne razmene od 1933. godine. To je praktično značilo da su ove zemlje besplatno kreditirale Nemačku. Ovaj zaključak se odnosi i na Kraljevinu Jugoslaviju, koja će sa klirinškim potraživanjima prema Nemačkoj biti uvučena u Drugi svetski rat.

LITERATURA

BIS (1939), *Ninth Annual Report: 1st April 1938 – 31 March 1939*, Basle. https://www.bis.org/publ/arpdf/archive/ar1944_en.pdf Pristupljeno 27.05.2019.

BIS (1941), *Eleventh Annual Report: 1st April 1940 – 31 March 1941*, Basle. https://www.bis.org/publ/arpdf/archive/ar1944_en.pdf Pristupljeno 27.05.2019.

BIS (1944), *Fourteenth Annual Report 1st April 1943 – 31st March 1944*, Basle. https://www.bis.org/publ/arpdf/archive/ar1944_en.pdf Pristupljeno 21.05.2019.

Cvetković, B.M. (1940), „Nemačka spoljna trgovina i tržište Jugoistočne Evrope”, *Glasnik Direkcije za spoljnu trgovinu*, april-maj, god. XI, broj 4-5.

Cvetković, B.M. (1940a), „Nemačka i podunavske zemlje kao trgovinski partneri”, *Glasnik Direkcije za spoljnu trgovinu*, oktobar, god. XI, broj 10.

Eichengreen, B. and Portes, R. (1986), “Debt and Default in the 1930th: Causes and Consequences”, *European Economic Review* 30 (3), pp. 599-640.

Jurković, B. (1941), *Das ausländische Kapital in Jugoslawien*, Stuttgart.

Kovačević, R. (2016), *Ekonomski odnosi Srbije sa inostranstvom*, Ekonomski fakultet, Beograd.

Mirković, M. (1958), *Ekonomska historija Jugoslavije*, Ekonomski institut, Zagreb.

Musulin, A. (1940), „Promene u strukturi našeg uvoza i današnje stanje”, *Dodatak Glasnika Direkcije za spoljnu trgovinu*, april-maj.

Pertot (1970), *Ekonomika međunarodne razmjene Jugoslavije*, Knjiga II: Dokumentacija, Ekonomska biblioteka, VI kolo, Informator, Zagreb.

Zavod za unapređenje spoljne trgovine (1938), *Glasnik*, godina IX, broj 4.
